

STATUTUL LUI ÎNSUȘI ÎN TEXTELE ROMÂNEȘTI DIN SECOLUL AL XVI-LEA

THE INTENSIFIER ÎNSUȘI 'HIMSELF'
IN OLD ROMANIAN (THE 16TH CENTURY)

(Abstract)

The article investigates the reflexes in old Romanian of the Latin intensifier *ipse*. While the direct descendent *îns(ũ)* had few attestations and basically functioned as a pronominal substitute under certain syntactic restrictions or developed into an adversative conjunction, a noun or an adverb, the forms created in Romanian with the definite article (*însul*) or the agglutinated dative reflexive particle *-și* displayed overlapping usages as substitutes, syntactic anaphors (reflexives) and discourse anaphors. In old Romanian *însuși* functioned as a floating intensifier which developed various meanings via conventional implicatures. It was only later, in modern Romanian, that *însuși* split from proforms and reflexives, and grammaticalized as a nominal intensifier in DPs, with a fixed position.

Cuvinte-cheie: Româna veche, intensificator, substitut, anaforă sintactică, anaforă discursivă.

Key-words: Old Romanian, intensifier, substitute, syntactic anaphor, discourse anaphor.

Demonstrativul latinesc de intensificare *ipse* (lat. vulgară *ipsus*, atestat și ca *isse*, *issus*, *inpsuius*, DA, s.v.) a avut mai multe reflexe lexicale în română, atestate în primele texte din secolul al XVI-lea ca *ins/îns*, *însu(l)*, *însuș(i)*, *nus(ul)*, *îns(ă)*, *dâns(ul)*, *adins*. Acestea cunoșteau diverse valori gramaticale (intensificator, reflexiv, substitut pronominal, substantiv, conjuncție), mai multe sensuri contextuale și funcții discursive, continuând funcționarea difuză a lui *ipse* în latină. Față de limba veche, româna modernă a limitat sincretismele și variația liberă, pe de o parte prin lexicalizarea, gramaticalizarea și

specializarea unora dintre unități, pe de altă parte prin defuncționalizarea unor opoziții.

În latina clasică, *ipse* funcționa ca intensificator, marcând focusul contrastiv al unui nominal (*ipse Caesar*, „Caesar însuși, nu altcineva”) sau al unui predicat (*ualuae se isae aperuerunt*, „ușa s-a deschis singură, nu a deschis-o cineva”; *triginta dies erant ipsi*, „sunt exact 30 de zile, nici mai multe, nici mai puține”). În unele contexte putea funcționa și ca reflexiv (*legens te ipse cognosces*, „citind te cunoști pe tine însuși”), iar în combinație cu pronumele reflexiv putea exprima și reciprocitatea (*se ipsi adhortantur*, „se cheamă unul pe altul”). Reașezarea sistemului pronominal în latina târzie a plasat pe *ipse* în raport de sinonimie cu demonstrativul de apropiere *hic*, funcționând astfel și ca simplu deictic textual, care trimitea la o secvență textuală anterioară (Ernout, Thomas 1959: 187-191, Baños 2009: 181-182). Toate aceste uzuri s-au transmis românei, fiind atestate în corpul de secol XVI analizat.

Dacă limba veche prezenta forme concurente cu uzuri care se suprapuneau parțial, româna modernă a cunoscut o re poziționare în sistem a proformelor, reflexivelor, intensificărilor și demonstrativelor, care o distanțează de latină și o individualizează în context romanic. Astfel, față de secolul al XVI-lea, în secolele al XVII-lea–al XVIII-lea, variantele pronominale/adjectivale *ins/ins/însul/nusul* au devenit tot mai rare și ulterior au fost eliminate: întâi *ins/ins* a fost treptat înlocuit cu forma *însul*, având în structură articolul hotărât; apoi *însul* și *nusul*, frecvent ocurente în grupul prepozițional (ultimul, în special, cu prepoziția *cu*), au fost înlocuite cu pronumele personal *el*, generalizat în poziția de subiect și în grupul prepozițional. *Ins* s-a conservat doar ca substantiv în contextul unui cuantificator. *Însă* s-a specializat pentru uzul adversativ. *Adins*, care a funcționat în secolul al XVI-lea în construcții reciproce (*voi adinsu voiși*), iar în secolul al XVII-lea ca intensificator invariabil al unui pronume (*adinsu elu*) s-a îndepărtat treptat de aceste uzuri, adverbializându-se. Astfel, româna actuală standard cunoaște următoarele unități lexicale, a căror legătură etimologică s-a opacizat în diverse grade: intensificatorul de tip pronominal *însuși*, gramaticalizat, cu paradigmă flexionară proprie (GALR 2008, I: 218-222, GR 2013: 404-406, RGR 2014: 287-293), pronumele de politețe *dânsul*, cu paradigmă flexionară proprie în sistemul tripartit al politeții (GALR I: 212-218, GR: 401-404, RGR: 282-286), conjuncția *însă*, integrată într-un sistem adversativ ternar (*dar, iar, însă*, GALR 2008, I: 639, GR 2013: 517-520, Zafiu 2005), substantivul moțional *ins* „individ, persoană”, folosit colocvial cu valoare indefinită, adverbul *adins* fosilizat în câteva îmbinări fixe, *în adins, din adins, cu tot dinadinsul* (vezi și DA, s.v.).

Totodată, evoluția lui *ipse* individualizează româna în context romanic. Astfel, româna este singura limbă romanică în care s-a conservat valoarea de intensificare pe care *ipse* o avea în latină; în sardă și în unele dialecte hispanice, de pildă, s-a gramaticalizat ca articol hotărât, iar în spaniolă un descendent al lui *ipse*, sp. *ése*, s-a gramaticalizat ca deictic de persoana a II-a (Baños 2009:

282). De asemenea, româna este singura limbă romanică în care se folosesc două lexeme distincte pentru exprimarea intensificării nominale (*însuși*), respectiv a identității (*același*), spre deosebire de celelalte, unde același lexem (fr. *même*, it. *stesso*, ptg. *mesmo*, sp. *mismo*), folosit adjectival/adverbial/pronominal, acoperă ambele zone de semnificație. Ca urmare a evoluției în timp a combinației libere prep. *de* + pron. *însul* lexicalizate în *dânsul*, româna este singura limbă romanică cu un sistem ternar al politeții (GALR 2008, I: 212-218, GR 2013: 401-404, RGR 2014: 282-286). De asemenea, proveniența conjuncției adversative *însă* singularizează româna față de franceză (*mais*), italiană (*ma*), portugheză (*mas*), spaniolă (*pero*). În ceea ce privește substantivul *îns*, a fost evidențiată analogia cu alb. vete (DA, s.v. *îns*, *însă*).

Cercetarea de față își propune să detalieze funcționarea lui *însuși* în secolul al XVI-lea, punând în evidență relațiile sale cu alte proforme (*el*, *îns(ul)*, *îns(ul)*, *dânsul*), cu anafora sintactică (reflexivul tare *sine*, cliticul *se*) și cu particula focală *-și*. Tangențial, vor fi prezentate și raporturile lui *însuși* cu focalizatorii *singur*, *numai*, *unul*. Comparția cu limba actuală va pune în evidență modificările structurale și funcționale survenite.

Corpusul analizat a fost alcătuit din următoarele tipărituri coresien¹: *Catehismul* (CCat.1560), *Tetraevanghelul* (CT.1560–1561), *Pravila* (CPrav.1560-1562), *Lucrul apostolesc/Praxiul* (CPr.1566), *Molitvenic* și *Tâlcul Evangheliilor/Cazania 1* (CC¹.1567), *Liturghier* (CL.1570)², *Psaltirea slavo-română* (CPSR.1577), *Evanghelie cu învățătură/Cazania 2* (CC².1581). Selecția corpusului a avut în vedere criteriul unității: unitatea tematică, unitatea zonei de proveniență, caracterul unitar pe care îl conferă textelor editorul comun, unitatea temporală (20 de ani din secolul al XVI-lea, adică un interval suficient de scurt pentru a nu marca textele prin modificări majore, dar suficient de lung pentru a evidenția eventuale tendințe).

1.1 Descendentul direct al lat. *ipse*: rom. *îns(ă)*

Descendentul direct al lat. *ipse* a fost în româna veche *îns(ă)*, care marca prin desinență genul și numărul: *îns(ă)Ø/însă/înși/inse*. Numărul total al

¹ Corpusul a fost cercetat în formatul electronic corespunzător edițiilor citate sub Surse.

² Textul a fost consultat, dar datele au fost parțial procesate în statisticile făcute pentru această cercetare.

³ Gramaticile românești tradiționale (GA 1963, I: 154-155), ca și cele moderne (GALR 2008, I :218-222, GR 2013: 404-406, RGR 2014: 287-293) analizează intensificatorul în grupul nominal ca adjectiv pronominal/modificator. În ce ne privește, optăm pentru analiza lui ca pronume în structură apozitivă cu un substantiv sau un alt pronume (Vasilescu 2009b), identitatea referențială dintre cele două nominale fiind marcată și formal prin identitatea mărcilor flexionare.

atestărilor lui *îns(ă)* este mic în corpusul studiat, raportat la numărul total de cuvinte din text: CCat (0), CT (1), CPrav (0), CPr (3), CC¹ (2), CL (2), CPSR (39), CC² (6). Apărea rar în poziții argumentale (subiect, la), mai frecvent în relație apozitivă cu un centru substantival/pronominal³ (1b-k) și în grupul prepozițional (11-r). Aceste forme au fost complet eliminate din limbă în secolul al XIX-lea (DA, s.v.).

(1)

- a. și a veacilor munci **înși** ni le tragem (CC².1581: 315)
- b. Și învățătura ta derease-mă în sfârșit. Și învățătura ta **însu** mă învață (CPSR.1570: 28^r)
- c. **Însă** aceasta mână ce mă vându, cu noi iaste la masă (CT.1560–1561: 171^v)
- d. Așa și bărbații să-ș îndrăgească ale lor muieri ca **îns** trupul lui (CPr.1566: 430)
- e. iubeaște vecinul tău ca **îns** tine (CC¹.1567: 90^v)
- f. Tu ești **îns** împăratul mieu și Dumnezeuul mieu (CPSR.1570: 80^r)
- g. Nu **îns** acesta al tău tată avu-te și feace-te și zidi-te (CPSR.1570: 228^{r-v})
- h. Să înveațe judecii lui ca **însă** sine și bătrânii lui înmâdrească (CP.1570: 204^r)
- i. și **îns** întru tine fi-vor zdrobite valurile tale (CC².1581: 295)
- j. **îns** suflet ce-au ieșit den tine chemu-l cu a mea dumnezeiască tărie (CC².1581: 387)
- k. pentru **înși** acei ucenici ai lu Ioan (CC².1581: 588)
- l. Beați toți **dentr-îns** (CCat.1560: 11^v)
- m. tremeaseră **cătr-îns** să nu-ș dea sine întru batjocură (CPr.1566: 92)
- n. E Pătru mergea **dup-îns** (CC¹.1567: 206^v)
- o. Foc **într-îns** aprinde-se și demprejurul lui bură mare (CPSR.1570: 92^r)
- p. Beați **dentr-îns** (CL.1570: 32^r)
- r. Ceia ce îmblă **într-însă** să zică (CL.1570: 12^r)

Uzul substantival (s.m. *ins/îns*) este atestat în corpus în contexte cu cuantificatori numerici definiți (2), iar după secolul al XVI-lea (DA, s.v.) și în contextul cuantificatorilor indefiniți. În limba actuală, *ins* este folosit colocvial mai ales cu formele de masculin, cu sensul de „individ, persoană, om” (DEX).

(2)

- a. Că aduseră cătr-însul un bolnav de-l purta **patr-înși** (CC².1581: 54)
- b. Că iaste cu nevoie și cu neputoare **doi inș** să vâneze, ce alții a avea cu sine (CC².1581: 367)

Forma de feminin *însă* funcționa deja în secolul al XVI-lea cu valoare de conjuncție adversativă în contexte neambigue, ca în (3) mai jos. Pentru evoluția pron./adj. > conj. vezi Meyer-Lubke, RG, III, cap. 551, ap. DA, s.v.

(3)

- a. Și Fiiul omenesc merge-va pre zisă **însă** vai de omul acela ce mă vându (CT.1560–1561: 161^v)
- b. Părinte, de-ai vrea să treacă păharul acesta de la mine, **însă** nu a mea voie ce a ta să fie (CT.1560–1561: 172^v)
- c. Și cealea ce-s și pren Eghipet și pren însăș Alexandriia, iarăș aceștaș; **însă** nu însuș de eluș, ce cu Marco ucenicul lui, tocmi eale (CC².1581: 369)

De asemenea, era lexicalizată forma *adins* (< *ad* + *ipse*, „la/către/spre el însuși”, DA, s.v.), ocurentă în corpus ca marcator al unor construcții reciproce (4a-b). Acest uz nu mai apare în limba actuală.

(4)

- a. să se aleagă ei **adins ei** (CPr.1566: 73, 177)
- b. însă unde văzură pre năpârcă spânzurând de mâna lui, ziseră **adins eiș** (CC¹.1567: 29^v)

În concluzie, numărul mic al ocurențelor și sincretismele lexico-gramaticale indică faptul că forma conservată din latină (*ins/ins*) era în evident regres în limba română din secolul al XVI-lea, înlocuită în majoritatea uzurilor cu formele aglutinate cu articol hotărât (vezi 1.2. infra) sau cu cele compuse cu *-și* (vezi 1.3. infra).

1.2 Formele cu articol atașat: *însul*, *însa*, *înșii*, *însele*

Formele cu articol atașat sunt rezultatul evoluției lui *îns* pe teren românesc. Apariția acestora este probabil rezultatul valorii anforice a corespondentului latinesc (vezi și Baños 2009: 182), articolul hotărât din structură funcționând discursiv ca declanșator al unei presupozii existențiale („referentul deja existent/introdus în discurs”), iar gramatical ca suport de flexiune în raport cu genul și numărul: m.sg. *însul*, f.sg. *însa*, m.pl. *înșii*, f.pl. *însele*. Formele cu articol se foloseau constant ca echivalente ale pronumelui personal (*el/ea/ei/ele*) în combinație cu diverse prepoziții (*către*, *de*, *dintr-/dentr-*, *după*, *într-*, *pre*, *pentru*, *preste*, *prin*, *printr-*, *spre*), ca în (5a-e) mai jos, ceea ce indică faptul că, în acel stadiu de limbă, pentru anaforice, opoziția sintactică argument al verbului (*el/ea/ei/ele*) vs. argument al prepoziției (*însul/însa/înșii/însele*) era marcată lexical. Trebuie însă remarcat faptul că regula nu se aplica strict, fiind

înregistrată și variația, puțin frecventă, cu pronumele personal, ca în exemplul 12 (a), mai jos. Până la începutul secolului al XX-lea numărul prepozițiilor care selectau aceste forme s-a restrâns la *întru-/dintru-/printru-* (DA, s.v.), indicând faptul că opoziția lexico-sintactică își pierduse funcționalitatea; mai era activă doar o constrângere de tip fonologic, aceasta din urmă înlăturată prin eliminarea din româna actuală standard a respectivelor variante prepoziționale în contextul pronumelor personale, persistente doar popular. Combinația *de + îns(ul)* s-a lexicalizat ca pronume distinct (*dânsul*), neatestat în corpusul studiat, dar frecvent în secolul al XVII-lea (de pildă, în *ȘT.1644*, 65 de ocurențe). O formă specială apărea în contextul prepoziției *cu*, i.e. *cu nusul/nusa/nușii/nusele*, scris și *cu (-)nsusul/cu(-)nusa/cu(-)nușii/cu(-)nusele*, ca în exemplele de sub (6).

(5)

- a. că nu e **într-însele** [în cărți] alte nemică, ce numai ce-au propoveduit sfinții apostoli și sfinții părinți (CCat.1560:2^r)
- b. nu putu grăi **cătr-înșii** (CT.1560–1561: 111^r)
- c. Cheamă-se curvariul și domnul mânie-se **spr-insa** cu a lui mânie (CPrav.1560-1562: 2^v)
- d. Și de acolo, după moartea tătâni-său, mută-se el întru aceasta țeară ce **spr-insa** voi acmu vieți. Și nu deade lui urmă **într-înșa** nece o urmă de picio<r> (CPr.1566: 25)
- e. Cântecul lu David când vine **cătr-înșul** Nathan proroc și oblici el Miluiaște-mă, Doamne, după mare mila ta și după multe eftenșugurele tale (CP.1570: 94^r)

(6)

- a. Ce amu acest fecior fu?" Și mâna lu Dumnezeu era **cu nusul** (CT.1560-1561: 113^v)
- b. înainte lui stătură toate vădule plângând și arăta-și cămășile și veșmintele ce făcuse Dorca (Sârna), **fiind cunusele** (CPr.1566: 42)
- c. Și fățării-se **cu-nușii** și alați iudei (CPr.1566: 394)
- d. ce grăiești **cu nusa**? (CC¹.1567: 22^r)
- e. nu lasă toate nece deștinge **cu nusul** slava lui (CP.1570: 91^r)
- f. Când va veni fiul omenesc în slava lui, și toți sfinți ngeri **cu nusul** (CC²: 26)

În corpusul studiat numărul formelor cu articol aglutinat este considerabil mai mare decât al formelor etimologice fără articol (prezentate sub 1.1. supra), așa cum indică datele din tabelul de mai jos. Numărătoarea electronică a inclus toate formele flexionare.

TEXTUL	NR. CUVINTE	ÎNS	ÎNSUL	NUSUL
CCat.1560	1.411	0	1	0
CT.1560-1561	35.475	1	134	55
CPrav.1560-1562	2.783	0	0	1
CPr.1566	76.952	3	30	48
CC ¹ .1567	82.412	2	19	24
CPSR.1570	34.697	39	12	5
CC ² .1581	177.552	6	143	92

Analiza ocurențelor din corpus indică faptul că descendentul cu articol aglutinat al lat. *ipse* a evoluat pe teren românesc spre o valoare strict anaforică, nonintensivă, având un uz constrâns inițial sintactic, ulterior fonologic, iar în limba actuală, marginalizat. Evoluată din *însul*, pronumele *dânsul* a funcționat inițial ca variantă a pronumelui personal *el*, apoi s-a diferențiat de acesta marcând, cel puțin regional, opoziția animat uman/animat nonuman. Azi s-a integrat sistemului politeției, marcând la persoana 3, analog cu persoana 2, cele trei grade, minim – mediu – maxim (*el – dânsul – dumnealui*, ca și *tu – dumneata – dumneavoastră*) (GALR I: 212-218, GR: 401-404, RGR: 282-286).

1.3 Formele compuse cu -și

Româna veche a cunoscut o particulă focală, *-ș(i)/-șŭ*, atașată pronumelor personale (*eluși, mineși* etc.), de întărire (*însuși*), posesive (*săiși*), reflexive (*sineși*), demonstrative (*același*), indefinite (*cevași*), relative (*careși*), precum și adverbelor (*atunceși, aciași*) și numeralelor (*întâiași*) (Manoliu Manea 1987, 2001, Zafiu 2012), cu origine controversată: lat. *ipse*, lat. reflexiv *sibi*, adverbialul deictic lat. *sic* (DA, s.v., Densusianu 1938: 188, Rosetti, Cazacu, Onu 1969: 252, Rosetti 1978: 416). Evoluția pronumelor intensificate cu particula *-și* a fost diferită: în timp ce majoritatea au dispărut treptat pe parcursul secolului al XIX-lea (Todi 2001: 129; SILR 2012: 128-132), *același* s-a lexicalizat ca pronume demonstrativ de identitate, iar *însuși* ca pronume de întărire/emfatic, cu paradigme flexionare proprii.

În secolul al XVI-lea, *însuși* (*însŭ + -și*) avea paradigmă completă pentru cele 6 persoane gramaticale, marcate supletiv prin forma componentului final (re)analizat ca formă de dativ a pronumelui personal/reflexiv (7). Prin finala lui *îns* (adică, *u/ă/i/e*, vezi supra *I.I.*) se marcau opozițiile de gen și suplimentar de număr. Formele de masculin (7) erau mai frecvente decât cele de feminin (7'), ultimele cu 38 de atestări în corpusul studiat dintr-un total de 505 ocurențe; nu apar forme de feminin plural în corpus. Deși s-au înregistrat

contexte cu acord în persoană, gen și număr, ca în (7) și (7'), se folosea mai frecvent forma invariabilă *însuși* în locul formelor acordate (8).

(7)

- a. ce-au învățat **însuș** Isus Hristos pre apostoli (CCat.1560: 8^r)
- b. Vedeți mâinile mele și picioarele mele că **însuși** eu sunt (CT.1560–1561: 179^v)
- c. **însuși** leagea să ferești (CPr.1566: 103)
- d. **însine** amu auzit-am (CC¹.1567:22^v)
- e. voi **însivă** puteți înțelege lăcomia lor (CC¹.1567: 72^v)
- f. și **însiș** cerea cinste (CC².1581: 94)

(7')

- a. Toată împărăția **însăși** de eași se împarte (CT.1560–1561: 143^v)
- b. Că urâciunea lumiei ivi-se să credem că vrem trece de la **însăș** lumea și fiind într-altă a ceriului viață (CPr.1566: 189)
- c. și ție **însăți** în suflet intra-va armă (CC¹.1567: 225^v)
- d. Doamne, nu grijești că sora mea lăsatu-m-au **însămi** să slujesc? (CC¹.1567: 234^v)
- e. Cu credința **însăș** Sara sămânță luo (CC¹.1567: 87^r)
- f. ție **însăți** în suflet intra-va armă (CC².1581: 577)
- g. Și vine **însăș** acea fată a Irodiadei (CC².1581: 611)

(8)

- a. ca **însuși** tine (CT.1560–1561: 98^r)
- b. amu **însuș** **Imenei și Alexandru** cufundă-se den credință (CPr.1566: 493)
- c. pentru **ei însuși** se-au muncit (CPr.1566: 539)
- d. Dumnezeu când iubim cu toată inima și vecinul ca **însuș noi?** (CC¹.1567: 243^v)
- e. pre acesta **însuș** urăsc (CC².1581: 527)

Însuși (inclusiv formele pentru celelalte persoane) era folosit relativ frecvent raportat la numărul total al cuvintelor din text, așa cum indică tabelul de mai jos. O posibilă explicație a frecvenței ridicate o constituie caracterul emfatic persuasiv al textelor bisericești.

TEXTUL	NR. CUVINTE	ÎNSUȘI
CCat.1560	1.411	1
CT.1560–1561	35.475	58
CPrav.1560-1562	2.783	0
CPr.1566	76.952	96
CC ¹ .1567	82.412	95
CPSR.1570	34.697	5
CC ² .1581	177.552	250

Corpusul analizat indică faptul că în secolul al XVI-lea distribuția lui *însuși* era comună cu a lui *ipse* în latină. *Însuși* apărea în poziții argumentale (9), ca adjunct în grupul verbal, orientat spre subiect (10) și apozitiv în grupul nominal (11).

(9)

Derept aceea părinții lui ziseră că **însuși** crescut are, **însuși**-l întrebați (CCat.1560: 206^r)

(10)

Sparge-va vinul nou foii și **însuși** se va vărsa și foii vor peri (CCat.1560: 125^r)

(11)

și **însuși** Isus apropie-se, mergea cu nușii (CCat.1560: 178^r)

Judecând distribuția lui *însuși* comparativ cu distribuția lat. *ipse* și a rom. *îns(ă)*, respectiv *însul*, atât sub raport cantitativ, cât și calitativ, se poate conchide că în secolul al XVI-lea *însuși* era incomplet lexicalizat și negramaticalizat ca intensificator. În consecință, componentele sale își păstrau o relativă independență funcțională: *îns* proformă (cu rol deictic sau anaforic), *-și* marcă a coreferențialității discursive având ca efect intensificarea (i.e., emfaza sau focalizarea contrastivă/necontrastivă). Completarea paradigmei cu mărcile de persoană pentru deicticele de persoana 1 (*însumi*, *însine*) și persoana 2 (*însuți/însivă*) a reprezentat un prim pas spre lexicalizarea compusului și gramaticalizarea lui ca intensificator.

1.3.1 *Însuși* în poziție argumentală

Apariția lui *însuși* în poziție argumentală ca subiect și, mai rar, ca obiect direct poate fi interpretată ca o consecință a relativei independențe funcționale a componentelor. Pe de o parte, *îns* avea rolul de proformă și ocupa aceleași poziții sintactice ca și pronumele personale. Pe de altă parte, componentul reflexiv din compus (*mi*, *ți*, *și*, *ne*, *vă*) funcționa în poziția de subiect ca anaforă discursivă (coindexând subiectul cu un antecedent extrapropozițional/desemnând deictic vorbitorul sau interlocutorul deja introduse în discurs), iar în poziția de obiect direct ca anaforă sintactică (desemna coindexarea complementului direct și a subiectului intrapropozițional). Lexicalizarea compusului *însuși* și gramaticalizarea lui ca intensificator cu paradigmă morfologică completă a condus la eliminarea lui din pozițiile argumentale, situație înregistrată în limba actuală.

1.3.1.1. În poziția de **subiect** *însuși* era echivalent cu pronumele personal intensificat (*eluși*) și funcționa ca anaforă sau deictic discursiv(ă) intensificat(ă), ca în (12a-c), respectiv (12d-e). Suplimentar față de *el*, proformă neutră, *însu* confirma identitatea unui referent intra/extradiscursiv (12a), fie punea informația nouă sub focus (contrastiv) (12b) în raport cu un alt referent implicit/explicit. Absența mărcilor prozodice îngreunează uneori interpretarea discursivă; în exemplul (12a) însă interpretarea ca emfază este susținută de prezența antecedentului coindexat, iar în exemplul (12b) interpretarea contrastivă este susținută de construcția pseudoscindată coocurentă (*eu era ce...*).

(12)

- a. În vremea aceea ieși **Isus**_i cu [ucenicii lui]_j în ceaa parte de pârâul Chedrului unde era o grădină; întru ea întră **însuși**_i și [ucenicii lui]_j (CCat.1560: 226^r)
- b. Și **eu**_i ziș: „Doamne, **însuși**_i știu că **eu**_i era ce-i băga în temniță și-i ucidea pren gloate crezătorii în tine. Și cându se vârsă sângele lu Stefan, mărturisitoriu tău, și **însuși**_i era stând și lăsând spre uciderea lui, strejuind veșmintele ucigătorilor lui.” (CPr.1566: 109)
- c. N-ați cetit aceasta ce făcu David când flămânzi **însuși** și cine era cu nusul? (CT.1560–1561: 125^r)
- d. și să junghe **pro**_i o găină (pretutindinea genuchele spre o apă vie), și găina vie să o ia **eluș**, și lemnul de chedru și înfășurătura canurei roșie și isopul, și să le moaie în sângele găinei jungheate spre apă vie (CC².1581: 476)
- e. „Frate, lasă să iau ștercul ce iaste în ochiul tău?” **însuși** fiind în ochiul tău bârna nu vezi (CT.1560–1561: 127^v)

Însuș(i) apărea în poziția de subiect (12a-c, e) în ipostaza de anaforă discursivă, în timp ce în poziția de complement al unei prepoziții apărea *sine(și)* (13a); *însuși* ca anaforă discursivă în grupul prepozițional are o singură atestare în corpusul analizat, se pare accidentală (13b), fie rezultatul contaminării dintre *însuși* și *însul* (ultimul tipic pentru grupul prepozițional, vezi *supra*, 1.2.), fie reflexul caracterului nelexicalizat al compusului *însuși* (*însul* + intensificatorul *-și*, atașabil diverselor pronume). În schimb, *eluș(i)* apărea ca anaforă discursivă atât în poziția subiect (12d), cât și în grupul prepozițional.

(13)

- a. cineș cum au priimit dar înșivă **întru sine**, așa să slujască (CPr.1566: 171)
- b. Dimitrie mărturisi-se de toți și **dentr-însuș** și de-adevărul (CPr.1566: 209)
- c. Grăiaște de **eluși** (CT.1560–1561: 198^v)

Odată cu deplina lexicalizare a compusului, *însuși* a încetat să mai apară în poziția sintactică de subiect, iar strategia de emfatare/focalizare a subiectului s-a modificat dintr-una lexicală într-una prozodică și/sau sintactică.

1.3.1.2. În poziția de **complement direct**, *însuși* concura reflexivele *se* și *sine*, fapt explicabil atât ca element de continuitate în raport cu latina (vezi *supra*), cât și prin componentul reflexiv din structură (*-și*), care adăuga compusului semnificație reflexivă (identitate referențială). Suprapunerea parțială a intensificatorului *însuși* cu reflexivul nu este o excepție în limba română. În majoritatea limbilor lumii, intensificatorii și reflexivele sunt (parțial) identice (Kemmer 1995, König 2001, König, Gast 2002, Gast, Siemund 2006). Astfel, dintr-un total de 168 de limbi cartografiate, 94 prezintă identitate (parțială) a formelor, iar 74 prezintă forme diferite (König, Siemund, Töpper 2013). Relația dintre *însuși*, *se*, *sine* în limba română veche era complexă. Pe de o parte, cliticul *se* (< lat. *se*) funcționa în special ca reflexiv nonargumental (adică marcă a pasivului, a reflexivului mediu, a anticauzativului etc.), iar atunci când apărea în poziție argumentală, ca anaforă sintactică coindexată cu subiectul propoziției, era frecvent dublat de forma tare *sine/el*, cu rol de dezambiguizare a valorii gramaticale (14a-b). Pe de altă parte, reflexivul accentuat *sine* (< lat. *sē* + *ne*, prin analogie cu *mine*, *tine*) apărea atât ca dezambiguizator funcțional al cliticului reflexiv complement direct în lanțuri tematice de tipul {reflexiv clitic ... reflexiv accentuat}, ca în (14a-b), cât și ca anaforă sintactică, i.e. în poziția de complement direct coindexat cu subiectul propoziției (14c) și, foarte frecvent, în grupul prepozițional, ca anaforă discursivă, în poziția de complement prepozițional (14d) sau adjunct (14e).

(14)

- a. să **se**_i ferească **sine**_i, de comândarea bolovanilor (CPr.1566: 103)
- b. **se**_i-au dat **pre sine**_i noa (CC¹. 1567: 213^v)
- c. cum el_i **pre sine**_i iveaște mișeilor, părașiților și se ascunde denaintea mândrilor (CC¹.1567:76^v)
- d. pro_i se dereptează **de sine**_i (CC².1581: 4)
- e. Doamne, leage-călcătorii_i sculară-se spre mine și zborul vârtoșilor cerșură sufletul meu, și nu ainte pro_i puseră tine **înspre sine**_i (CPSR.1570: 166^r)

Reflexivul focalizat *sineși* apărea frecvent, atât ca dezambiguizator semantic al complementului direct clitic, în lanțuri tematice (15a), cât și în poziția de complement direct realizat prin pronume reflexiv accentuat (15b-c). Focalizatorul *-și* confirma identitatea referențială subiect=obiect.

(15)

- a. și **sineși**, **se**, arăta tocma cu Dumnezeu tatăl (CC².1581: 182)
- b. Ferecat de cela ce nu osândește **sineș**, de eluș ispitește-se (CPr.1566: 271)
- c. nu osândi alții, ce numai **sineș**, fraților! (CC².1581: 8)

În secolul al XVI-lea un tip special de lanț tematic anacolitic se forma între un clitic reflexiv cu formă de dativ și un reflexiv accentuat în acuzativ simplu/focalizat, exemplificat în (16). În aceste structuri, reflexivul tare *sine(și)* poate fi interpretat și ca nominal, iar dativul clitic ca dativ posesiv adverbial; interpretarea este sprijinită de structuri ca cele exemplificate în (16'), unde *sinea* funcționează ca nominal abstract articulat atât în poziția de complement direct (16'a), cât și în alte poziții sintactice (16'b).

(16)

- a. Să-și ispitească omul **sineș**, (CPr.1566: 319)
- b. judecă-și **sine**, că e destoinic morții de vecie (CC¹.1567: 168^r)

(16')

- a. d-insele să veghiaret cineș **sinea**, bine vreți face (CPr.1566: 72)
- b. Tot omul să fie **în sinea** lui cum era și Isus Hristos (CPr.1566: 442)

Ca și *sine*, *însuși* funcționa atât ca anaforă sintactică, cât și ca anaforă discursivă (vezi infra 1.3.2). Totuși, în corpusul analizat, *însuși* ca anaforă sintactică are puține atestări (17a-b). Cu mai multe atestări apare în lanțuri tematice, în poziția reflexivului accentuat (18a-b). Rar substituie pronumele personal care dublează complementul direct clitic⁴ (18c).

(17)

- a. Știm că acesta iaste fiul nostru și ca u(n) orb au născut; cum acmu veade nu știm sau cine i-au deșchis lui ochii, noi nu știm; însuși crescut are, **însuși**-l întrebați, însuși de eluși să grăiască⁷. Aceasta ziseră părinții lui că se temea de jidovi; așa amu era de se băgase jidovii, cine va ispovedi Hristos, lepădat de beserecă să fie. Derept aceea părinții lui ziseră că însuși crescut are, **însuși**-l întrebați (CT.1560-1561: 206^r)
- b. Știm că acesta iaste fiul nostru, și orb au născut; cum acmu veade, nu știm, sau cine i-au deșchis lui ochii, noi nu știm. Însuș crescut

⁴ În lanțurile {clitic ... pronume accentuat}, gramatica tradițională românească interpretează cliticul ca având funcția de dublare a pronumelui accentuat complement direct. Pe linia GALR 2008, I: 2006, GR 2013:395 vom interpreta aici pronumele accentuat ca având funcția de dublare/precizare a cliticului care ocupă poziția de complement direct.

are, însuș de eluș să grăiască”. Aceasta ziseră părinții lui, că se temea de jidovi, că așa băgase jidovii, cine va ispovedi Hristos, lepădat să fie de beserecă. Derept aceia părinții lui ziseră că „însuș crescut are, **însuși-l întrebați!**” (CC².1581: 81)

(18)

- a. Și **se** boteză **însuși** și ai lui toți aciaș (CPr.1566: 545)
- b. Așa și Hristos, El nu **Se**-au pus **însuș** în cinste ca El să fie preut mare, însă cela ce cătră El au grăit (CPr.1566: 545)
- c. În vremea aceia luo Iisus Pătru și Iacov și Ioan, fratele lui, și-i scoase în măgură înaltă **înșiși** (CC².1581: 227)

În afară de *sine(și)* și *însuși*, în poziția de anaforă sintactică/pronume de dublare mai apăreau pronumele personal de persoana 3, simplu (19) sau intensificat (19'). Situațiile din (19) indică posibilitatea marcării implicite a anaforei sintactice în limba veche, în timp ce situațiile din (19') indică funcționarea lui *-și* ca morfem de coindexare referențială, având ca efect discursiv emfaza/focalizarea, în baza unei implicaturi convenționale.

(19)

- a. Era când fură acolo, împlură-se zilele să nască și născu fiu-său dentăi și înfășă **el** și puse **el** în iasle derep ce nu era lor loc de lăcuită și păstori era într-aceaea parte, preveghea paza nopției de turma lor. Și iată îngerul Domnului stătu într-înșii și slava Domnului lumină **ei** și se spăreară cu frică mare (CT.1560–1561: 114^v-115^r)
- b. Ca niminea **el** să-l dosădească, ce-l petreaceți în pace, ca să vie la mine; că eu-l aștept cu frații (CPr.1566: 340)

(19')

- a. Alții mântuiaște, **eluș** nu se poate mântui (CC¹.1567: 210^r)
- b. ca o mare și neprepusă jărtvă **pre eluș** să se aducă părintelui (CC².1581: 474)

Intensificatorii puteau fi coocurenți cu pronumele reflexive, ca în exemplele de sub (20a-c), și cu pronumele personale, ca în exemplele din (20d-e).

(20)

- a. Și **însuși sine** de-acicea să stea înaintea lu Avgust Chesar judecai-mă să tremeț el (CPr.1566: 124-125)
- b. Să înveațe judecii lui ca **însă sine** și bătrânii lui înmâdrească (CPSR.1570: 240^r)
- c. Că leagea au zis să iubim vecinul ca **însuș pre sine** (CC².1581: 437)
- d. Iară **el însuș** spăsi-se-va (CPrav.1560-1562: 291)

e. Cea ce îndrăgește a lui muiare, acela, îndrăgește [**el însuși**]_i
(CPr.1566: 430)

În concluzie, sintetizăm realizarea anaforei sintactice (complement direct coreferențial cu subiectul propoziției) în limba veche și în limba actuală în tabelul de mai jos.

Anaforă sintactică	Limba veche	Limba actuală
<i>se</i>	+	+
<i>sine</i>	+	–
<i>însuși</i>	+	–
<i>el</i>	+	–
<i>sineși</i>	+	0
<i>eluși</i>	+	0

Dacă în limba veche, atât *se*, cât și *sine(și)*, *însuși*, *elu(și)* erau candidați pentru această poziție, în limba actuală doar *se* funcționează ca anaforă sintactică, în timp ce *sine*, *însuși*, *el* s-au specializat pentru alte poziții sintactice și/sau roluri discursive, iar *sineși* și *eluși* au fost eliminați. Spre deosebire de limba veche, în care anafora sintactică putea fi marcată implicit (*el*), în limba actuală anafora sintactică este obligatoriu marcată explicit (*se*). În schimb, valoarea lui *se* (pasiv, reflexiv mediu, reflexiv anaforic) se dezambiguiază contextual. Intensificatorul legat *–și*, comun cu cliticul reflexiv de dativ, a fost eliminat.

În ceea ce privește coocurența dintre clitic și pronumele accentuat în cadrul unor lanțuri tematice sau în structuri de tip apozitiv, comparația dintre limba veche și limba actuală pune în evidență trei fenomene: unele lanțuri tematice au ieșit din sistemul limbii (*{se...însuși/sineși}*, *{se...eluși}*), funcția dublării cliticului prin pronume accentuat s-a modificat din dezambiguizare în strategie gramaticalizată de emfază/focalizare (Vasilescu 2009a: 124), ca în (20'a), iar grupurile apozitive tind spre gramaticalizare (cf. RGR 2014: 292-294) în modalitate de confirmare a unei identități referențiale neașteptate (20'b).

(20')

- a. **Se** învinuiește **pe sine** pentru consecințe (nu pe altcineva)
- b. **Se** învinuiește **pe sine însuși** (nu pe altcineva, cum ar fi fost de așteptat)

Situația comparativă dintre limba veche și limba actuală este prezentată în tabelul care urmează.

Structura	Limba veche	Limba actuală
Lanțuri tematice		
<i>se...sine</i>	Dezambiguizarea valorii gramaticale a cliticului	emfază/focalizare
<i>se...el</i>		
<i>se...însuși</i>		
<i>se...sineși</i>		
<i>se...eluși</i>		
Structuri apozitive		
<i>sine însuși</i>	emfază	Structuri gramaticalizate pentru a confirma o identitate referențială neașteptată
<i>el însuși</i>		

Revenind la clasificarea tipologică propusă de Kemmer (1995), König (1991), König, Gast (2002), Gast, Siemund (2006), se poate spune că româna a evoluat dinspre o limbă în care reflexivul și intensificatorul aveau (parțial) aceeași formă, spre o limbă în care reflexivul și intensificatorul au forme distincte (Vasilescu 2014: 275-306), iar coocurența lor tinde spre gramaticalizare cu funcția de confirmare a unei identități referențiale neașteptate între subiect și obiect .

1.3.2 *Însuși* adjunct în grupul verbal

În poziția de adjunct orientat spre subiect, *însuși* dezvoltă trei sensuri: un sens aditiv („și el”), ca în (21), un sens singularizant („doar el, el singur”), ca în (22) și un sens epistemic prin care se întărește valoarea de adevăr a propoziției, ca în (23). Sensul „singur” a fost considerat un calc după slavonul *samŭ*, care avea, pe lângă sensul corespunzător lat. *ipse*, și sensul corespunzător lat. *solus* (DA, s.v.).

(21)

- Aceasta zise lor, lăsă Galileiul. Ca se duseră frații lui atunce și **însuși**, [pro duse-se în praznic] și grăia: „Unde iaste acela?” (CT.1560-1561: 198^{r-v})
- Pita noastră sățiosă dă-o noao în toate zile și lasă noao datoarele noastre și **însine**, [pro lăsăm tuturor datornicilor noștri] e, și nu ne duce noi în ispită ce ne izbăveaște noi de hitleanul”(CT.1560-1561: 142^v)

(22)

- Doamne, nu grijești că [sora mea lăsatu-m-au **însămi** să slujesc pro]? Zi amu ei să-mi ajute (CT.1560-1561: 142^v)

- b. Ei auziră și cu cugetul se obliciră, ieșiră unul câte unul. Începură den bătrâni până ceia de apoi și [rămase **însuși** Isus] și muiarea în mijloc era. Sculă-se Isus și nece unul nu văzu, fără muiarea (CT.1560-1561: 201^r)
- c. Și deaca lăasă gloatele, [pro sui-se în codru] **însuș**] a se ruga (CC¹.1567: 81^r)

(23)

- a. Că vineră amu cătr-însul samareaninii, rugară el de să fie într-înșii; și fu aciaa doao zile și mult mai vârtos crezură drept cuvântul lui e muierei grăiră că nu drept cuvântul tău creadem, [**înșine** [pro amu auzit-am]] și știm că acesta iaste adevăr mântuitorul (CT.1560-1561: 189^v)
- b. Cine va avea porâncitele meale și le va păzi eale, acela mă va iubi, iubit va fi de părintele mieu și eu iubi-voiu el și [pro arăta-mă-voiu lui] **însumi**] (CT.1560-1561: 219^v)

Cele trei sensuri sunt rezultatul unor implicaturi convenționale, induse de contextul lingvistic în baza asemănării unor predicății (21), a diferențierii lor (22), respectiv a suprapunerii/coincidenței lor (23). Aceste trei sensuri nu mai sunt exprimate în limba actuală prin intensificatorul *însuși*, ci prin focalizatori specializați: *și*, *numai/doar/nu...decât*, *chiar*.

1.3.3. *Însuși* în grupul nominal

În grupul nominal, *însuși* apărea în relație cu un substantiv [animat] sau [nonanimat], ca în 24 (a-e) sau cu un pronume (personal, demonstrativ), ca în 25 (a-d), ante- sau postpus, adiacent nominalului sau la distanță (cu intercalări). Împreună formau o structură de tip apozitiv, pe care o interpretăm ca echivalent al structurilor cu subiect dublu exprimat din grupul nominal sau ca echivalent al complementului dublu exprimat din grupul verbal.

(24)

- a. ce-au învățat [**însuș** Isus Hristos] pre apostoli (CCat.1560: 8^r)
- b. Și-i opriia, nu-i lăsa ei să grăiască că știia că iaste [Hristos **însuși**] (CT.1560-1561: 122^r)
- c. iară lucrul era [**însuș** a lu Dumnezeu puternicul] (CC².1581: 419)
- d. de-aciaa să nu mai fie peștere lupilor, ce [aceluia **însuș** mielului celuia nevinovatului și nespurcatului] lu Hristos să-i fie sălaş (CC².1581: 504)
- e. aiavea amu iaste că nu [**însăș aceasta bogăția**] de la sine însăș bună iaste sau rea (CC².1581: 451)

(25)

- a. „Toată împărăția [**însăși** de eași]se împarte, pustiaște și casă pre casă cade. De va și satana [**însuși** de eluși] împărți-se, cum va sta împărăția lui? (CT.1560-1561: 143^v)
- b. Iubeaște aproapele tău ca [**însuți** tine]!” (CPr.1566: 147-148)
- c. de va grăunțul de grâu cădea la pământ, nu va muri, [acela **însuș**] va rămânea; iară de va muri, mult rod va face (CC¹.1567: 16^v)

d. Cătră [mine **însuși**] sufletul meu sminti-se (CPSR.1570: 77^v)

Statistica prezentată în tabelul de mai jos pune în evidență raportul dintre uzul liber (*însuși* în poziție argumentală, **1.3.1.** sau în poziție de adjunct orientat spre subiect, **1.3.2.**) și uzul apozitiv în grupul nominal (**1.3.3.**). Per ansamblu, uzul în grupul nominal (308 ocurențe) este mai frecvent decât uzul liber (197 ocurențe). De asemenea, datele indică o modificare în timp a raportului dintre uzul liber și uzul în grupul nominal, în favoarea celui din urmă.

TEXTUL	NR. CUVINTE	TOTAL	UZ LIBER	ÎN GN
CCat.1560	1.411	1	0	1
CT.1560-1561	35.475	58	40	18
CPrav.1560-1562	2.783	0	0	0
CPr.1566	76.952	96	50	46
CC ¹ .1567-1568	82.412	95	28	67
CPSR.1570	34.697	5	2	3
CC ² .1581	177.552	250	77	173

Realizarea apozitivă în grupul nominal este singura posibilă în limba actuală. În antepoziție *însuși* marchează emfaza sau focusul necontrastiv, în timp ce în postpoziție marchează focusul contrastiv.

1.3.4. Sinonimii și uzuri cumulative

Pentru diversele realizări și sensuri contextuale, *însuși* era concurat în limba veche de adj./adv. *singur* (26), adv. *numai* (27) sau adj.pron. *unul* (28). Apăreau și uzuri cumulative, cu *însuși* coorcurrent cu *singur* și/sau *numai* (29), pleonastice în diferite grade.

(26)

- a. Doamne, prorocii Tăi uciseră, și oltariul Tău săpară, și eu **singur** am rămas, și ei și caută sufletul meu să-l piarză (CPr.1566: 257)
- b. Și eu nu mă judec **singur**, nici den aceasta nu mă dereptez; ce e unul, iaste Domnul, ce mine judecă (CPr.1566: 292)
- c. Și că El [...] **singur** ne-au tocmit pren Isus Hristos (CPr.1566: 358-359)
- d. Că Domnul era în Hristos și tocmi lumea cu El **singur** și nu socoti păcatele lor; și întru noi au adevărat acela cuvânt pentru tocmeala (CPr.1566: 359)
- e. Că toată leagea și îndrăgeaște priiatnicul tău, ca tine **singur** (CPr.1566: 406)

(27)

- a. Să iaste den cuvântul lu Dumnezeu, ia-l sus, d-au e tânăr, au e bătrân, **numai** să grăiască cuvântul lu Iisus Hristos fără adausul tocmealelor omenesti, - ferecat veri fi (CC¹.1567: 54^r)
- b. că aceastea **numai** Iisus Hristos, [...], au dobândit ș-au tocmit cu moartea cea sfântă și cu sângele său cela pre cruce vărsat (CC¹.1567: 114^r)
- c. Cine poate face curat sâmbânță cine se-au început? **numai** tu, ce ești însuși Dumnezeu (CC¹.1567: 225^v)

(28)

- a. ce **unul** Hristos iaste numai cea lumină dereaptă (CC¹.1567: 7^r)
- b. Aceasta iaste viața de veac, să știe tine **unul** adeveritul Dumnezeu și acela ce-au tremes, Iisus Hristos (CC¹.1567: 41^v)
- c. Aceasta iaste viața de veaci: de să știe tine **unul** adeverit Dumnezeu și acela ce-ai tremes, Iisus Hristos (CC¹.1567: 39^r)
- d. Aceasta iaste viața de veaci, de să știe tine **unul** adeverit Dumnezeu și acela ce-au tremes, Iisus Hristos (CC¹.1567: 45^r)

(29)

- a. elu **numai însuși sânгур** {e} ispășitoriu nostru (CC¹.1567: 7^r)
- b. **Numai însuș** Dumnezeu (CC¹.1567: 12^r)
- c. că el **unul singur** {iaste} îmblătoriu întru noi și ispășitoriu pre reale (CC¹.1567: 41^r)
- d. la nimenea nu poate afla ispășenie sufletului, ce numai la Iisus Hristos, ispășitoriu nostru, singur (CC¹.1567: 43^v)
- e. acesta ascultați Adoara, cum Iisus Hristos el **singur însuș** {e} mângâitoriu nostru, rugătoriu înaintea Tatălui sfânt și împăcătoriu între oameni și între Dumnezeu (CC¹.1567: 49^v)
- f. nimea nu e bun, **numai** Dumnezeu **unul** (CC¹.1567: 91^r)
- g. că aceastea **numai** Iisus Hristos, **singur însuș** el, au dobândit ș-au tocmit cu moartea cea sfântă și cu sângele său cela pre cruce vărsat (CC¹.1567: 114^r)
- h. și minune făcu Iisus Hristos pentru moartea feciorului ceii văduo: numai cu o beseadă și cu cuvântul învise-l den moarte pre acel voinic ce era feciorul **singur însuș** unii văduo (CC¹.1567: 115^v)

În limba actuală, *însuși*, *singur*, *numai*, *unul* au uzuri diferențiate, care nu se mai suprapun. Astăzi coocurențele sunt respinse de limba standard.

1.3.5. Ambiguitatea structurală

Multe dintre actualizările lui *însuși* în limba veche sunt ambigue, acceptând două sau mai multe reprezentări structurale și, în consecință, mai multe interpretări semantice. Această situație are cauze sintactice, morfologice, lexicale și prozodice: topica liberă a constituenților în cadrul propoziției, în general, și topica liberă a lui *însuși*, în special; inconsecvența acordului în

persoană, gen, număr a lui *însuși*; sinonimia dintre *însuși* și *sine* în anumite contexte sintactice; absența mărcilor prozodice, care, în comunicarea orală, semnalizează relația dintre constituenți.

În corpusul studiat s-au înregistrat mai multe tipuri de ambiguități, care antrenează pozițiile sintactice ocupate de *însuși* (subiect/complement direct, adjunct orientat spre subiect, apozitie în grupul nominal). Numărul ambiguităților este sporit de participarea lui *însuși* la fenomene de dublare pronominală a complementului direct clitic sau de dublă exprimare a subiectului. Exemplele (30) – (41) prezintă mai multe tipuri de ambiguitate: gruparea lui *însuși* în structură nominală apozitivă cu unul sau altul dintre nominalele disponibile în enunț, în condițiile în care *însuși* nu era strict adiacent nominalului în limba veche, acceptând intercalări (30); actualizarea ca subiect sau ca pronume accentuat echivalent cu un reflexiv într-o structură de dublare a cliticului complement direct (31); actualizarea ca subiect sau ca adjunct orientat spre subiect (32); participant la dubla exprimare a subiectului sau parte a grupului nominal de tip apozitiv (33); participant la dubla exprimare a complementului direct sau parte a grupului nominal de tip apozitiv (34); actualizarea ca subiect, ca parte a grupului nominal de tip apozitiv sau ca adjunct orientat spre subiect (35); actualizarea într-o structură cu subiect dublu exprimat, ca parte a unui grup nominal de tip apozitiv sau ca adjunct (36); actualizarea în poziția de subiect, într-o structură de dublare a complementului direct sau în poziția de adjunct orientat spre subiect (37); actualizarea într-o structură cu subiect dublu exprimat, participant la structura de dublare a complementului direct sau actualizarea în poziția de adjunct orientat spre subiect (38); actualizarea ca subiect, ca complement direct, ca adjunct orientat spre subiect sau în grupul nominal de tip apozitiv (39); actualizarea ca subiect, participant la structura de dublare a complementului direct, component al grupului nominal de tip apozitiv sau ca adjunct orientat spre subiect (40); actualizarea ca subiect, participant la structura de dublare a complementului direct sau posesiv (41).

(30)

a. Că aceea nu e nici o ciudă, că e el **însuș** satana, elu se schimbă <în> îngerul al lumineei (CT.1560-1561: 378)
Lecțiuni: că e [el **însuș**] satana/că e el [**însuș** satana]

b. Elu e **însuș** în ceri ca noao să Se arate înaintea feaței Domnului drept noi (CPr.1566: 558)
Lecțiuni: [Elu e_i]_{GN} e **însuș_i** în ceri/Elu e [**însuș_i** în ceri]_i

(31)

Și se duseră unii den noi cătră mormânt și aflare așa cum și muierile au zis e **însuși** nu-l văzură (CT.1560-1561: 178^v)
Lecțiuni: **Însuși**_{SB} nu-l_{CD} văzură/**însuși**_{CD} nu-l_{CD} văzură pro

- (32)
- a. **Însuși** amu știa ce era întru oameni (CT.1560-1561: 185^v)
 Lecțiuni: **însuși**_{SB} amu știa ce era întru oameni/**însuși**_{ADJ} amu știa pro ce era întru oameni
- b. Când văzu **nărodul** că Isus nu era acolo, nece ucenicii lui, înțără **înșiși** în corabie și vineră în Capernaum să caute Isus și aflară el în ceea parte de mare (CT.1560-1561: 195^r)
 Lecțiuni: Când văzu **nărodul**_{SB} că Isus nu era acolo, nece ucenicii lui, înțără **înșiși**_{SB} în corabie/Când văzu **nărodul**_{SB} că Isus nu era acolo, nece ucenicii lui, **pro**_{SB} înțără **înșiși**_{ADJ} în corabie
- (33)
- Însuși** amu Isus mărturisi că prorocul întru a lui moșie cinste n-are (CT.1560-1561:190^r)
 Lecțiuni: **Însuși**_{SB} amu Isus_{SB} mărturisi/[**Însuși** amu_i Isus]_{GN} mărturisi e_i
- (34)
- Însuși** Isus nu se deade el în credința lor (CT.1560-1561: 158^r)
 Lecțiuni: **Însuși**_{CD} Isus_{SB} nu se_{CD} deade el_{SB} în credința lor/[**Însuși** Isus]_{SB} nu se_{CD} deade el_{CD} în credința lor
- (35)
- Că nu era den firea apei **însăș** dentru eaș să facă vindecare (că de-ară fi făcut apa dentru eaș, pururea ară fi făcut vindecare) (CC².1581: 157)
 Lecțiuni: nu era den firea apei **însăș**_{SB} dentru eaș să facă vindecare/nu era den firea [apei **însăș**]_{GN} dentru eaș să facă vindecare/nu era den firea apei [**însăș**]_{ADJ} dentru eaș să facă vindecare pro]
- (36)
- Tu de **tine însuți** mărturisești și mărturiia ta nu iaste adeverită (CT.1560-1561: 201^v)
 Lecțiuni: Tu_{SB} de **tine însuți**_{SB} mărturisești/Tu_{SB} [de **tine însuți**] mărturisești/Tu_{SB} de **tine**_{CPREP} **însuți**_{ADJ} mărturisești
- (37)
- Au doară **însuși** se va ucide că grăiaște: „Unde voi eu merge voi nu veți putea veni?” (CT.1560-1561: 202^r)
 Lecțiuni: Au doară **însuși**_{SB} se va ucide/ Au doară **însuși**_{CD} se_{DD} va ucide pro/Au doară **însuși**_{ADJ} se va ucide pro
- (38)
- iară noi ne-am făcut **înșine** vinovați muncilor (CC².1581: 36)
 Lecțiuni: iară **noi**_{SB} ne-am făcut **înșine**_{SB} vinovați muncilor/iară noi **ne**_{CD} am făcut **înșine**_{CD} vinovați muncilor/iară noi_{SB} ne-am făcut **înșine**_{ADJ} vinovați muncilor

(39)

În vremea aceeaia era Isus învățând în beserecă într-o sâmbătă. (Tâlc) Domnul nostru Isus Hristos de pururea mergea în beserecă, învăța **însuș** de al său lucru (CC².1581: 455)

Lecțiuni: învăța **însuș**_{SB} de al său lucru/pro învăța **însuș**_{CD} de al său lucru/pro învăța **însuș**_{ADJ} de al său lucru/ pro învăța [**însuș** de al său lucru]_{GDET}

(40)

să știm că **înșine** pre noiș osândim (CC².1581: 315)

Lecțiuni: să știm că **înșine**_{SB} pre noiș osândim/să știm că **înșine**_{CD} pre noiș_{CD} osândim pro/să știm că [**înșine** pre noiș]_{GN} osândim

(41)

Cine grăiaște cu limba **însuș se** face bun (CPr.1566: 326)

Lecțiuni: [Cine grăiaște cu limba]_{SB} **însuș**_{SB} **se** face bun/[Cine grăiaște cu limba]_{SB} **însuș**_{CD} **se**_{CD} face bun/[Cine grăiaște [cu [limba **însuș**]_{Gpos}]]_{SB} **se** face bun

Posibilitățile diferite de interpretare a unor structuri sintactice conduc la ideea că în limba veche *însuși* era un intensificator flotant care dezvolta sensuri secundare în baza unor implicaturi convenționale semnalizate, probabil, prozodic. Gramaticalizarea în grupul nominal a limitat poziția lui *însuși* și sensurile dezvoltate.

Concluzii

Demonstrativul latinesc de intensificare *ipse* s-a transmis românei ca *îns(ă)*, cu flexiune pentru gen și număr, atestat în textele păstrate de la începutul secolului al XVI-lea cu puține ocurențe. În schimb, dezvoltase și alte valori gramaticale, pe lângă cea de substitut, și anume, substantiv, conjuncție adversativă, adverb compus. Valoarea pronominală a fost treptat eliminată, în timp ce valoarea substantivală, conjuncțională și adverbială persistă în limba actuală, ultima fosilizată (1.1.). *Ins(ă)* cu valoare pronominală, treptat eliminat, a evoluat pe teren românesc în două direcții: spre o valoare strict anaforică non-intensivă rezultată prin atașarea la *îns(ă)* a articolului hotărât (> *însul*) și spre o valoare intensivă, rezultată din compunerea cu particula focală *-și* (> *însuși*). În forma *însul* (1.2.) articolul hotărât funcționa ca declanșator al unei presupozii existențiale (referent deja introdus în discurs) și suport de flexiune în gen și număr. Era selectat în grupul prepozițional, marcând astfel lexical opoziția sintactică argument al verbului/argument al prepoziției; cunoștea o realizare particulară, *nusul*, selectată de prepoziția *cu*. Opoziția a devenit treptat nefuncțională, înlocuită la începutul secolului al XX-lea de o constrângere fonologică (*însul* în contextul prepozițiilor *într-/dintr-/printr-*); în limba actuală *însul* a fost total înlocuit de pronumele personal *el*, iar variantele *într-/dintr-/printr-* precedând pe *el* au fost înlocuite cu *în/din/prin*.

Totodată, gruparea liberă din secolul al XVI-lea *de + însul* s-a sudat în *dânsul* începând cu secolul al XVII-lea și a funcționat multă vreme ca variantă a pronumelui personal, azi fiind integrată în sistemul pronomelor de politețe pentru a marca trei grade de politețe la persoana 3, analog cu persoana 2. Forma *însuși* (1.3.) intra în seria pronomelor, adverbelor și numeralelor intensificate cu particula focală *-și*. În consecință era incomplet lexicalizată și negramaticalizată, fapt care determina o relativă independență funcțională a componentelor. Astfel, prin componenta *însu*, *însuși* funcționa ca substitut în poziții argumentale (1.3.1.), iar prin componenta reflexivă din structură (*și*) marca identitatea referențială a unor constituenți, apărând în poziția de adjunct orientat spre subiect (1.3.2.) și în structuri apozitive cu referenți coindexați în grupul nominal (1.3.3.). Intensificarea era efectul discursiv al coreferențialității. Astfel, *însuși* partaja unele contexte și semnificații cu anaforele sintactice (pronumele reflexive în poziția de complement direct) și cu anaforele discursive, care marcau coreferențialitatea transpropozițional sau în interiorul propoziției între subiect și complementul prepozițional sau adjunctiv. Diversele valori discursive (emfază, focus, focus contrastiv) și sensurile secundare (singularizant, cumulativ, epistemic) erau rezultatul unor implicaturi convenționale. După lexicalizarea și gramaticalizarea lui *însuși* ca intensificator, acesta a încetat să apară în poziții argumentale, s-a distanțat de reflexive și s-a limitat la ocurențele din grupul nominal. Paralel, s-a modificat relația dintre cliticele reflexive și pronumele reflexive accentuate. În limba actuală *însuși* e gramaticalizat ca intensificator în grupul nominal, necontrastiv în antepoziție, contrastiv în postpoziție. Sinonimiile cu *singur*, *numai*, *unul* au evoluat spre diferențiere semantică, iar uzurile cumulative au fost eliminate din limba literară (1.3.4.). Ambiguitățile structurale înregistrate în limba veche (1.3.5.) conduc spre ideea că *însuși* era un intensificator flotant, care genera sensuri secundare semnalizate probabil prozodic și produse de implicaturi convenționale. Această evoluție singularizează româna în context romanic.

SURSE

- CCat.1560 Moraru, Al. (ed.), Coresi, “Catehism”, 1982, în Gheție, I. (coord.), *Texte românești din secolul al XVI-lea*. I. *Catehismul lui Coresi*; II. *Pravila lui Coresi*; III. *Fragmentul Todorescu*; IV. *Glosele Bogdan*; V. *Prefețe și Epiloguri*, București, Editura Academiei Române.
- CT.1560-1561 Coresi, “Tetraevanghel”, 1963, în Dimitrescu, Fl. (ed.), *Tetraevanghelul tipărit de Coresi. Brașov 1560 – 1561, comparat cu Evangheliarul lui Radu de la Mănăcești. 1574*, București, Editura Academiei Române.

- CPrav.1560–1562 Chivu, Gh. (ed.), Coresi, “Pravila”, 1982, în I. Gheție (coord.), *Texte românești din secolul al XVI-lea*, București, Editura Academiei Române.
- CPr.1566 Coresi, “Apostol”, 1930, în Bianu I. (ed.), *Texte de limbă din secolul XVI*, IV, *Lucrul apostolesc tipărit de diaconul Coresi la 1563*, București, Tiparul Cultura Națională.
- CC¹.1567 Coresi, “Tâlcul Evangheliilor”, 1998, în Drimba, V. (ed.), *Tâlcul evangheliilor și molitvenic românesc*, București, Editura Academiei.
- CC².1581 Coresi, “Evanghelie cu învățătură”, 1914, în Pușcariu, S., Al. Procopovici (eds.), *Carte cu învățătură*, București, Atelierele Grafice Socec.
- CL.1570 Mareș, Al. (ed.), 1969, Coresi, *Liturghier*, București, Editura Academiei RSR.
- CPSR.1570 Coresi, “Psaltire”, în Toma, S., 1976, *Psaltirea slavo-română (1577) în comparație cu psaltirile coresiene din 1570 și din 1589*, București, Editura Academiei RSR.
- ȘT.1644 Mazilu, Iulia (ed.), 2012, *Șapte taine ale besearecii, Iași, 1644*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.

REFERINȚE

- Baños, José Miguel Baños (ed.), 2009, *Sintaxis del latín clásico*, Madrid, Liceus.
- Chivu, Gheorghe, Gabriela Pană Dindelegan, Adina Dragomirescu, Isabela Nedelcu, Irina Nicula, 2012, *Studii de istoria limbii române. Morfosintaxa limbii literare în secolele al XIX-lea și al XX-lea* (SILR), București, Editura Academiei.
- Densusianu, Ovid, 1938, *Histoire de la langue roumaine. Le 16-ème siècle*, Paris, Ernest Leroux.
- Dicționarul explicativ al limbii române*, ediția a II-a revăzută și adăugită, 2012, București, Editura Univers Enciclopedic Gold.
- Dindelegan, Gabriela (ed.), 2013, *The Grammar of Romanian* (GR), Oxford, Oxford University Press.
- Dobrovie-Sorin, Carmen, Ion Giurgea (eds.), 2014, *A Reference Grammar of Romanian* (RGR), Amsterdam, John Benjamins.
- Ernout, Alfred, François Thomas, 1959, *Syntaxe latine*, Paris, Klincksieck.
- Gast, Volker, Peter Siemund, 2006, ‘Rethinking the relationship between self-intensifiers and reflexives’, în *Linguistics*, 44, 2, p. 343–381.
- Gaur, Alexandru, Mioara Avram, Laura Vasiliu (coord.), 1963, *Gramatica limbii române* (GA), vol. I, București, Editura Academiei RSR.
- Guțu Romalo, Valeria (coord.), 2008, *Gramatica limbii române* (GLR), București, Editura Academiei Române.

- Kemmer, Suzanne, 1995, 'Emphatic and reflexive *-self*. Expectations, viewpoint and subjectivity', în Stein, Dieter, Susan Wright (eds.), *Subjectivity and Subjectivization in Language*, 55–82, Cambridge, Cambridge University Press.
- König, Ekkehard, Volker Gast (eds.), 2002, *Reflexives and Intensifiers – the Use of Self-forms in English*. Special Issue of the *Zeitschrift für Anglistik und Amerikanistik*, Tübingen, Stauffenburg.
- König, Ekkehard, 2001, „Intensifiers and reflexives”, în Haspelmath, Martin, Ekkehard König, Wulf Oesterreicher, Wolfgang Raible (eds.), *Language typology and language universals: An international Handbook*, p. 747–760.
- König, Ekkehard, Peter Siemund, Stephan Töpper, 2013, 'Intensifiers and Reflexive Pronouns', în Dryer, Matthew S., Martin Haspelmath (eds.), *The World Atlas of Language Structures Online*, Leipzig, Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. WALS, <http://wals.info/chapter/47>, accesat noiembrie 2013.
- Manoliu Manea, Maria, 1987, "From conversational to conventional implicature: the Romanian pronouns of identity and their substitutes", în Giacalone Ramat, Anna, Onofrio Carruba, Giuliano Bernini (eds.), *Papers from the 7th International Conference on Historical Linguistics*, Amsterdam, Benjamins, p. 419–428.
- Manoliu Manea, Maria, 2001, "Conventional implicatures and language change. The cyclic evolution of the emphatic pronouns in Romanian", în Blake, B.J., K. Burridge (eds.), *Historical Linguistics*, Amsterdam, Benjamins, p. 303–320.
- Sextil Pușcariu (coord.), 1913–1949, *Dicționarul limbii române* (DA). Tomul I. Partea I: A–B, București, Librăriile Socec & Comp. și C. Sfetea, 1913; Tomul I. Partea II: C, București, Tipografia Ziarului „Universul”, 1940; Tomul I. Partea III. Fascicula I: D – de, București, „Universul”, Intreprindere Industrială a Statului, 1949; [Fascicula II: De – desțina; șpalt, 1948]; Tomul II. Partea I: F–I, București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului. Imprimeria Națională, 1934; Tomul II. Partea II. Fascicula I: J – lacustru, București, Tipografia Ziarului „Universul” S. A., 1937; Tomul II. Partea II. Fascicula II: Ladă – lepăda, București, Tipografia Ziarului „Universul” S. A., 1940; Tomul II. Partea II. Fascicula III: Lepăda – lojniță, București, Tipografia Ziarului „Universul” S.A., 1948.
- Rosetti, Alexandru, 1978, *Istoria limbii române*, ediția a II-a revăzută și adăugită, București, Editura științifică și enciclopedică.
- Rosetti, Alexandru, Boris Cazacu, Liviu Onu, 1965/1969, *Istoria limbii române*, vol. I/II, București, Editura Academiei.
- Todi, Aida, 2001, *Elemente de sintaxă românească veche*, București/Pitești, Editura Paralela 45.
- Vasilescu, Andra, 2009b, „Elemente de dinamică discursivă a pronumelui”, în Dindelegan, Gabriela (coord.), *Dinamica limbii române actuale*, București, Editura Academiei, p. 115–162.

- Vasilescu, Andra, 2009b, „Strategii pragmatice de reluare gramaticalizate ca relații apozitive de tip GN1-GN2”, în *Limba Română*, 2009, LVIII, nr. 2, p. 275–284.
- Vasilescu, Andra, 2014, „The Romanian Reflexive *sine* 'self': Grammar and Beyond”, în Dindelegan, Gabriela, Rodica Zafiu, Adina Dragomirescu, Irina Nicula, Alexandru Nicolae (eds.), *Diachronic Variation in Romanian*, Cambridge, Cambridge Scholars Publishers, p. 275–306.
- Zafiu, Rodica, 2005, „Conjuncțiile adversative în limba română: tipologie și niveluri de incidență”, în Dindelegan, Gabriela (coord.), *Limba română – structură și funcționare*, București, Editura Universității București, p. 243–258.
- Zafiu, Rodica, 2012, “Particula *-și* între intensificare și indefinire”, în Zafiu, Rodica, Adina Dragomirescu, Alexandru Nicolae (eds.), *Limba română: direcții actuale în cercetarea lingvistică*, vol. I, București, Editura Academiei, p. 277–285.

Andra VASILESCU
Universitatea din București
Institutul de Lingvistică al Academiei Române
„Iorgu Iordan – Al. Rosetti”, București